

Megillat Horthy / Horthy-tekercs – Egy elfelejtett emlékezés

A Magyar Zsidó Múzeum *Tamid* című kiállításában a purim ünnepi kellékei – kereplő, süteményküldő tálak és illusztrált Eszter-tekercs – között találjuk ezt a méretében (17 cm magasság), terjedelmében (15 hasábnyi szöveg) és írásképében is a megillákhoz (tekercshez) hasonló tárgyat. A purimi tárgyak közötti elhelyezés és maga a Megillat Horthy elnevezés is a szöveg üzenetének egyik lehetséges interpretációja.¹

A purim ünnepe a bibliai Eszter könyvében elbeszélte szabadulás-történetre emlékezik. A Perzsa Birodalomban, Ahasvéros uralma idején játszódó történetben a gonosz Hámán, aki a király egyik főembere, a birodalomban élő zsidók kiirtására törekszik. Már engedélyt is kapott erre a királytól, sorsvetéssel a napot is kijelölték, amikor Eszter királyné és Mordekhaj közbenjárása ezt váratlan, mondhatni csodálatos módon megállítja, sőt ellentétébe fordítja: megbűnhődnek, megöletnek a zsidók ellen törők.

A kora újkortól kezdve ismerünk illusztrált Eszter-tekercsket, amelyeknek illusztrációi a növényi ornamentika mellett a történet jeleneteit is ábrázolják, rendre saját korukba helyezve. Ez nem egyszerűen egy visszavetítő anakronizmus, hanem annak a – szöveges hagyományban a posztbiblikus korban folyamatosan jelenlévő – történelemszemléletnek a lenyomata, hogy a bibliai archetípusok minden korban ismétlődnek.

□ Bányai Viktória a TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa és az ELTE Assziriológiai és Hebraisztikai tanszék oktatója, e-mail: banyai.viktoria@hebraisztika.hu; Csósz László a MNL Országos Levéltára főlevéltárosa, e-mail: lcsosz@yahoo.com. Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Schmelzer Hermann Imrének z¹ és Turán Tamásnak a szöveg értelmezésével kapcsolatos javaslataiért, Koltai Kornéliának a fordítás lektorálásáért és Toronyi Zsuzsannának, hogy a felhívta a figyelmünket az 1956-os levelezésre.

1 A múzeum honlapján található tárgyleírást lásd: <http://collections.milev.hu/exhibits/show/365/purim> (letöltés ideje: 2022. március 22.)

A zsidók kiirtására törő Hámán is örök archetípus, minden generációban előbukkan, mindig új személyben, de azonosan pusztító céllal.²

A tekercs a Magyar Zsidó Múzeum állandó kiállításán
Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

A tekercs elkészítésének célja, körülményei

A bibliai szövegek parafrazeálása, a saját korszak történelmi eseményeinek leírására való használata tehát a posztbiblikus zsidó hagyomány állandó jellemzője. Eszter könyvéből vett elemek ilyen jellegű használatára is bőségesen voltak irodalmi előképei a *Megillat Horthy* alkotójának (vagy alkotóinak). Az egy-egy közösség csodás megmenekülése emlékére tartott helyi purimok hagyománya legalább a 16. század óta létezett, és ezekhez gyakran szöveghagyomány is társult, mint például a kairói purimhoz a *Megillat Micrájim* (Egyiptom tekercs).³ De korszakban közeli párhuzam is ismert: a lokális szabadulástörténetek sorába illeszkedve, szintén Eszter könyvét aktualizálva írta meg Prosper Hassine hébertanár a casablancai zsidóság megszabadulásának történetét az első

- ² Lásd „The Eternal Haman” című fejezetet Horowitz, Elliott: *Reckless Rites: Purim and the Legacy of Jewish Violence*. Princeton: Princeton University Press, 2008. 81–106.
- ³ Szövegközlése: Margoliouth, G.: *Megillath Missraim, or the Scroll of the Egyptian Purim*. *Jewish Quarterly Review*, 8, 1896. 274–288. DOI: <https://doi.org/10.2307/1449838>

évfordulóra, vagyis 1943-ban, *Megillat Hitler* (Hitler-tekercs) címmel.⁴ Mindazonáltal valószínűnek látszik, hogy a formaválasztásban a felkérő levél megfogalmazása volt a döntő mozzanat.

„Megkérünk minden hitközséget, hogy fektessenek fel egy pergament tekercsre írt »Meguillah«-ot, melyben vázolják az illető ország zsidósága tragédiájának főbb állomásait, az áldozatok számát. Ezt a »Meguiloth«-ot egy szimbolikus urnában helyezik majd el az emlékmű kriptájában. Reméljük, hogy Önök elkészítik a magyar zsidóság »Meguiloth«-ját, és azt még szeptember előtt eljuttatják hozzánk.”⁵

A magyar zsidó közösség vezetéséhez és az Állami Egyházügyi Hivatalhoz (ÁEH) címzett felkérést a párizsi Ismeretlen Zsidó Mártír Sír- emlékének világbizottsága nevében Isaac Schneersohn írta alá 1956. június 6-án. A párizsi emlékmű alapkövét 1953-ban tették le, átadására 1956. október 30-án került sor. Célkitűzése – a hidegháborús megosztottság ellenére – az európai zsidóság üldözésének nemzetek feletti, közös emlékezeti helyének kialakítása volt.⁶ Az átadás előtti hónapokban a náci üldözés által sújtott közösségektől a „szenvedések történetét” tartalmazó pergamentekercseken kívül fényképeket, mártírnévsorokat, levéltári dokumentumokat és egyéb emléktárgyakat is vártak a gyűjtemény részére.

Schneersohn levele nyomán a Magyar Izraeliták Országos Irodája – a vidéki hitközségeket megszólítva – gyűjtésbe, szervezésbe kezdett. A körlevélből idézzük: „Az emlékműben való elhelyezés céljából a magyar zsidóság is – a Világbizottság felhívására – egy Megilat készített, amely megőrökíti hatszázezer elpusztult hittestvérünk tragédiájának állomásait és adatait.”⁷ A készítendő megilla nyelvvel és terjedelmével kapcsolatban visszakérdeztek a párizsi szervezőknél. A választ nem tartalmazza a Magyar Zsidó Levéltárban őrzött töredékes levelezés, így csak az elkészült szövegből következtethetünk rá, hogy a hébert javasolták. A párizsi emlékmű összeurópai jellege, sőt az azon is túlmutató,

---

4 Lásd Sharf, Michal: *Megillat Hitler bi-Cfon Afrika. Szifrut Jehudit be-Marokko uv-Tunisia al mapelet ha-nacim*. Lod: Haberman Institute for Studies of Literature, 1988.

5 MIOK-iratok a párizsi holokauszt-emlékművel kapcsolatban (1956), HJMA VI-6-1-1. A levél csak magyar fordításban őrződött meg, nem tudjuk, hogy az eredetiben is következetlenül használták-e a megilla (egyes szám) és megillot (többes szám) formákat.

6 Heumann, Johannes: Promoting Global Holocaust Memory in the Era of the Cold War. The Tomb of the Unknown Jewish Martyr in Paris. *History and Memory*, 27:1, 2015. 116–153. DOI: <https://doi.org/10.2979/histmemo.27.1.116>

7 MIOK 1956-os felmérés a vidéki zsidóság holokauszt alatti emberveszteségeiről és anyagi káraitól, HJMA VI-6-1-3.

észak-afrikai zsidó közösségeket, az Egyesült Államok zsidó szervezeteit és Izrael Állam képviselőit is megszólító céljai magától értetődővé tették a héber nyelv használatát.

A Magyarországot reprezentáló *megilla* elkészítésének körülményeiből még sok részlet ismeretlen. A levelezés az Állami Egyházügyi Hivatal „közreműködésével” zajlott, azonban az ÁEH iratai az 1956-os forradalom idején jelentős részben megsemmisültek. A párizsi Memorial de la Shoah archívumában ez a korszak teljesen feldolgozatlan, még nem tudjuk, hogy mennyi információ kerülhet onnan elő. Feldolgozatlan a *Megillat Horthyval* egyszerre elkészült többi tekercs is. A kutatás jelen állásában a szerzőt vagy szerzőket sem tudjuk még nevesíteni. A szöveg Budapest-központúsága és a nyelvhasználat jellege mindenesetre szűkíti a kört. A „Kimutatás a párizsi ismeretlen zsidó vértanú emlékműve részére készített dokumentációs anyag visszamaradt részéről” című lista 12. pontjában szerepel a „megilah magyar szövege” is.⁸ Feltételezhető, hogy a héber szöveg egy magyar fogalmazvány alapján készült el, azonban ez a szöveg lappang vagy teljesen elveszett. Fordításunk ezt a hiányt pótolja.

A szöveg szerkezete

A szöveg alkotói egy tágabb történelmi, társadalomtörténeti kontextusba helyezve érezték elbeszélhetőnek a magyarországi zsidóság üldözését, ezért az első világháborút követő évekig nyúltak vissza. Lényegében onnantól, de 1938-tól, az első zsidótörvény bevezetésétől kezdődően explicite is egy egyenes vonalú folyamatnak látták és láttatták a fizikai megsemmisítésig vezető eseményeket. „Az első zsidótörvény indította el a kampányt szisztematikusan, lépésről lépésre a zsidók elpusztítására – a hat évig tartó korszak végére, a virágzó magyar zsidóságra rázárult a sírfedél.”⁹

A történetek összefoglaló elbeszélése hat alfejezetre tagolódik, amelyek időrendben állnak. Ezek tartalma címszavakban a következő:

---

8 MIOK-iratok a párizsi holokauszt-emlékművel kapcsolatban (1956), HJMA VI-6-1-1. A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében őrzött levelezés alapján hozzávetőleges képet alkothatunk a Magyarországról kiküldött anyagról.

9 *Megillat Horthy*, 3. hasáb.

1. Ezeréves együttélés és annak megváltozása az első világháború után, fehérterror és numerus clausus, első zsidótörvény
2. Területi visszacsatolások és következményük, zsidótörvények
3. Kamenyec-podolszkiji és újvidéki mészárlás
4. Munkaszolgálat
5. Német megszállás, internálások és zsidórendeletek, gettósítás és deportálások vidéken, a budapesti zsidók sorsa, náci lágerek, nyilasuralom
6. Veszteségek számbavétele, az élet újraindulása, békevágy megfogalmazása

Igen tanulságos azt is áttekinteni, amiről nem esik szó: az embermentés és ellenállás kérdésköre, a strasshofi deportálás, valamint a háború utáni események, beleértve a népbírósi pereket, a jóvátételt és más társadalmi konfliktusokat. A büntetés–bűnhődés témájának kerülése annál is szembetűnőbb, mivel Eszter könyvében ez hangsúlyos mozzanat – ugyanakkor a korabeli közhangulat ismeretében teljesen érthető. A háborús antiszemita propaganda egyik kedvelt toposza volt a „bosszúszomjas zsidó” figurája, ezt idézte fel Németh László is hírhedt szárszói beszédében 1943-ban.¹⁰ A zsidók szerepvállalása a háború utáni igazságszolgáltatásban így is az újabb zsidóellenes erőszakhullám egyik gyúanyaga volt 1945–1946 folyamán.

A párizsi emlékmű előkészítő bizottsága az országokénti tekercs elkészítéséhez egy hatpontos szempontsört is küldött.¹¹ Ebben kizárólag számadatokat kértek: a hitközségek és zsidó lakosság „hitleri üldözések előtti” számáról, az áldozatokról, a gyerekeket külön is számszerűsítve, az elpusztított zsinagógákról és zsidó iskolákról. A VI. egység nyitásában épp ezeket az adatokat sorolja fel a szöveg. A statisztikai adatok elsődleges forrásaként a Zsidó Világkongresszus 1945 nyarán elkezdett és 1946 őszén lezárt adatfelvétele szolgált.¹² Ugyanakkor, ahogy már említettük, a Magyar Izraeliták Országos Irodája az 1956. augusztus 5-án kelt kör-

10 Karsai László: „Shylock is Whetting his Blade”. Fear of the Jews’ Revenge in Hungary during World War II. In: Bankier, David (ed.): *The Jews Are Coming Back. The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII*. Jerusalem: Yad Vashem, 2005. 293–312.

11 MIOK-iratok a párizsi holokauszt-emlékművel kapcsolatban (1956), HJMA VI-6-1-1.

12 Pach Zsigmond Pál – Sándor Vilmos (szerk.): *A magyar zsidóság veszteségei. Az európai zsidóság veszteségei. Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselete Statisztikai Osztályának Közleményei*, 1. Budapest, 1947. február 15.

levelében a vidéki hitközségektől is adatokat, válaszokat kért pontosan ezen kérdésekre.¹³

A szöveg indítása és első két hasábjára Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

A tekercs nyelvhasználata és illusztrációi

Nagyon stabil héber nyelvtudás jellemzi a szöveget. Magabiztosan, gördülékenyen használja a szekuláris modern nyelvet, ugyanakkor jól érzékelhető a biblikus és rabbinikus műveltség. Tudatos stiláris eszközként épít be a szövegbe bibliai fordulatokat, amelyek eredeti, „magukkal hozott” kontextusa rendre hozzátesz a mondanivalóhoz.

A szöveget átszövő idézetek három rétegét különböztethetjük meg.¹⁴ Az első réteg Eszter könyve, amely a „műfaji-formai” keretet is adja, azonban az indító mondatok után már csak két helyen tér vissza, bár két

13 A vidéki közösségektől beérkezett válaszokat és mártírnévsorokat lásd: MIOK 1956-os felmérés a vidéki zsidóság holokauszt alatti embervesztéseiről és anyagi káirairól, HJMA VI-6-1-3 és A MIOK körkérdésére beérkezett veszteséglisák, 1956., HJMA VI-6-1-4.

14 A Biblia-idézeteknél mindig az IMIT Bibliát vettük alapul, a fordításban is ahhoz igazítjuk.

hangsúlyos helyen. Az első ilyen „A törvény kiadatott”¹⁵ fordulat, amely Eszter könyvében a kiirtást elrendelő királyi parancs közzétételénél szerepel, a *Megillat Horthy*ban pedig a kamenyec-podolszkiji deportálás leírásában, vagyis az első, az érintetteknek már az életére törő rendelkezésben. Ez egy hosszú sort nyit meg, de mindenképp fordulópont. A második idézet egy újabb fordulóponton, a fővárosi zsidóság deportálásának leállításakor jelenik meg: „azt hitték a zsidók, hogy módot kaphatnak *szabadulásra és menekülésre*”.¹⁶

A mindenki számára jól ismert szövegpárhuzam, Eszter könyvének használata ugyanakkor nemcsak az egyezésekre irányítja a befogadó figyelmét, hanem kimondatlanul is feltűnővé teszi azok hiányát is, főképp a két történet nagyon is eltérő lezárásában. A *Megillat Horthy*ban ugyanis – szemben Eszter könyvével – az üldözés rettenete nem örömműnnepebe fordul át, hanem a legyengült túlélők között folytatódik a halálozás, a halottak eltemetése, a romok helyreállítása vár rájuk, és elmarad az üldözők megbűnhődése is. „1945. január 18-án kihirdettetett az ostromolt főváros, Budapest felszabadulása. És lerombolták a gettó falait, de sok csontváz-ember bár felszabadult, már nem volt ereje felépülni. Múltak a napok és hónapok, de a halál tovább aratott, és sokan estek el rájuk küldött sarlója által. Az életben maradtak összegyűjtötték testvéreik maradványait, és örök nyugalomra helyezték őket.”¹⁷

A hiány, a kontraszt, a holokauszt egyedisége épp az egymás mellé állítás által válik hangsúlyossá. Ugyanakkor az ismerős archetípusok használata segít oldani a trauma elbeszélhetetlenségét. A purimi párhuzam – annak ellentmondásossága mellett is – segíthet a veszteségről a megmaradókra átfókuszálni és a túlélés lelki terhét csökkenteni.¹⁸

A második réteget további bibliai könyvekből vett idézetek alkotják. Ezekből a leghangsúlyosabb a munkaszolgálat leírása során több helyen is idézett Mózes 2. könyve, vagyis az egyiptomi fogság és kényszermunka szövegei. A munkaszolgálat bibliai „előképét” tehát ebben – a közösség

---

15 Eszter 3,15.

16 Eszter 4,14: „Mert ha te most némán hallgatsz, a zsidók kaphatnak módot máshonnan a szabadulásra és menekülésre (...)”

17 *Megillat Horthy*, 13. hasáb.

18 Carruthers, Jo: Esther and Hitler: A Second Triumphant Purim. In: Lieb, Michael – Mason, Emma – Roberts, Jonathan – Rowland, Christopher (eds.): *The Oxford Handbook of the Reception History of the Bible*. Oxford: Oxford University Press, 2011. 515–528. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199204540.003.0036>

tagjai számára szintén jól ismert – szövegben találja meg a szerző. A hitért vállalt mártíromság előképét pedig Dániel könyve 3. fejezetéből veszi: a Nebukadneccar király által parancsolt tüzes kemencét azonosítva a krematóriumokkal. További idézeteket azonosíthatunk a Siralmak könyvéből, a Zsoltárokból, Mózes 5. könyvéből és Jeremiás könyvéből a forrásszövegek közös jellemzője, hogy a zsinagógai liturgiában is szereplő, sokszor hallott bibliai részek, melyek elhangzása akaratlanul is felidézi eredeti kontextusukat.

A harmadik réteget a talmudi, rabbinikus fordulatok jelentik (Pirké avot / Atyák mondásai, babiloni Talmud Szanhedrin traktátus) – ezek a hagyományos műveltséget jelzik, de a szövegbe már modern módon, irodalmi eszközként épülnek be.

A szöveg írásképe hagyományos. A betűformák sok helyen a kézírás egyenetlenségeit hordozzák, illetve az alkotó alkalmazta a sorvégi megnyújtott betűk hagyományát is, ami azt jelenti, hogy az azonos sorhosszúságokat nem elválasztással, hanem bizonyos betűk (alef, hé, lamed, rés, tav, mem szofit) vízszintes széthúzásával éri el. Központozásra sem használja a modern írásjeleket, hanem egyedül a *szof paszuk* (mondat vége) jelet. Az új gondolati egység (bekezdés) jelzésére pedig a néhány betűnyi kihagyást, amely szintén a bibliai szövegek kézirati jellegzetesége. Az alfejezeteket az eredetiben iniciálék jelzik, a szövegközlésben ezt római számok beiktatásával helyettesítettük.

Záró rajz a kettős kőtáblával
Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

A tekercs két végén, az indításnál és zárásnál két rajz keretezi a szöveget. Az indító kép egy napsütötte ég alatti paragrafusjel, amelynek a háttérben azonban egy villám cikázik át. A szöveg felfogása alapján a dualizmus korát azonosíthatjuk a jogegyenlőség által meghatározott napfényes időszakokkal, és az első világháborús vereség nyomán megváltozó helyzetet a vihar első jelével. Az ezeréves békés együttélés időszaka, amelyet a szöveg szembeállít az üldözés korszakával – egy 1956-ra már sokszorosan cáfolt intellektuális konstrukció volt,¹⁹ használata a trauma-elbeszélés szemszögéből érthető meg. Ugyanakkor az asszimilációs stratégia valamiféle kritikája is tetten érhető a dualizmus kori állapot jellemzésében: „oly annyira, hogy elfelejtették önmagukat és asszimilálódtak”,²⁰ főképp, ha a Vészkorszak utáni szilárd öntudat leírásával állítjuk párba: „Magyarország zsidó közössége többé nem szétszéledt nyáj ebben az országban, mert hite és öntudata szilárd a zsidó nép egységében az egész világon.”²¹

A záró rajz a Vészkorszakot követő években állított mártíremlékművek egy jellegzetes motívumát tartalmazza: a kőtáblát, amelynek a leghangsúlyosabb, vagy talán kizárólagos üzenete a 6. parancs.²² Ez zsidó számozás szerint a „Ne ölj!” parancs. Míg az emlékműveken ez gyakran „kifelé”, a többségi társadalom felé megfogalmazott üzenetként értelmezhető, addig itt – a szöveg zárásával összhangban – egy általánosabb intelemként, valamiféle kétségbeesett békevágyként foghatjuk fel.²³ „Ezért száll imájuk Istenhez, aki van a mennyekben, hogy bocsásson békét világára, és ne fogjon kardot egyik nép a másikra, és ne merüljenek újra háborúba.”²⁴ Az általános békevágy mögött azonban itt is egy keserű, nemzedékről nemzedékre megerősödött és a késő ókortól visszatérően megfogalmazott tapasztalat húzódik meg: „Tudja ő, hogy a keresztények minden pusztító eszköze először mindig zsidók vérént ontja ki, és zsidók értékeit pusztítja el.”²⁵

---

19 Lásd ehhez a szövegközlés 6. lábjegyzetét.

20 *Megillat Horthy*, 2. hasáb.

21 *Megillat Horthy*, 14. hasáb.

22 Ilyen emlékművekre példák: Abaujzántó, Szentes, Tab, Solt, Alsózsolca stb.

23 Az emlékműveken megjelenő üzenethez lásd: Frojimovics Kinga: „Landmark-stones are the highway toward martyrdom...”. *Holocaust Memorial Monuments in Hungary. Studia Judaica*, 14, 2006. 120.

24 *Megillat Horthy*, 14–15. hasáb.

25 *Megillat Horthy*, 14. hasáb.

*Az abaújszántói emlékmű részlete
(Ma a miskolci zsidó temetőben áll.)*

Így, bár messze nem Eszter könyvének örömnepével, de mégis a hagyományba simítva, a visszatérő üldöztetés fájdalmas, ugyanakkor ismerős tapasztalatával zárul a szöveg.

Megillat Horthy – Szövegközlés

Fordította és jegyzetekkel ellátta Boronkay Kinga, Geiger Luca, Lovász Bálint és Szabados Dorina, az ELTE Hebraisztika szak hallgatói

[I.]

Történet Horthy idejéből.²⁶ Horthy a fasiszta rendszer²⁷ és a zsidók üldözése tekintetében 14 évvel megelőzte Hitlert, töröltessen ki a neve.²⁸ Uralkodásának tizennyolcadik évében,²⁹ amely a keresztény időszámítás szerint 1938, jelent meg az első zsidótörvény Magyarországon. Jogegyenlőségüknek ez az aláásása volt az első lyuk az erőd falán, amelyben bíztak.³⁰ Mert a zsidók biztonságban éltek ezen a földön, több mint ezer éve, elfoglalása idejétől.³¹ „Testvérek együtt lakása”³² módjára éltek az ország lakóival, örültek az örömüknek és balsorsuk csapás volt szá-

---

26 Direkt utalás Eszter könyve nyitására (1. fejezet 1.): „Történet Ahasvéros idejéből.”

27 A Horthy rendszer fasiszta minősítését elsősorban a kommunista párthoz (kisebb mértékben a szociáldemokratákhoz) kötődő értelmiségiek használták. Lásd Turbucz Dávid: Horthy-képek a magyar sajtóban 1945 és 1956 között. *Médiakutató*, 25/4, 2014. 25–33.

28 Példabeszédek 10,7, és az ezt tárgyaló Tb Joma 38b nyomán elterjedt rabbinikus fordulat, az „igaz emlékezete legyen áldott” ellentéte.

29 A fordulat Eszter 1,3-at idézi („...uralkodásának harmadik évében lakomát rendezett.”). Matematikai értelemben, ha a 18. év 1938, akkor 1921-et tekint első évnek, pedig Horthy 1920. március 1-től volt kormányzó. Az előző mondatban említett 14 évvel való megelőzés, 1933-hoz viszonyítva pedig 1919-re esik.

30 A következő bekezdésben maga a szöveg is egyértelművé teszi, hogy nem ez volt a jogegyenlőség első sérelme, utalva a numerus clausus-törvényre.

31 Az ezeréves együttélés historiográfiai konstrukciója Kohn Sámuel pesti főrabbitól és történetírótól (1841–1920) származik, aki ezt a magyar-zsidó történeti munkáiban dolgozta ki (főműve: *A zsidók története Magyarországon*. Budapest: Athenaeum, 1884), majd a millenniumi ünnepek alkalmából tartott beszédeiben is hangoztatta. A magyar-zsidó „ősmítosz” egyfelől – az ún. kazár-elmélettel – a zsidók megérkezését törekedett bizonyítani a honfoglaló és honalapító magyarok között, másfelől az ország későbbi, ezeréves történelme során a zsidóság folyamatos jelenlétét és a zsidóság iránti vallási türelem és befogadás légkörét. Nézeteit már a következő generáció zsidó történészei (pl. Büchler Sándor, Krausz Sámuel) cáfolták, ennek ellenére gyakran hivatkoztak rá a két világháború közötti apologetikus irodalomban, hasonló kontextusban, mint a jelen szövegben. Prepuk Anikó: A zsidóság a Millenniumon: Kettős ünnep. *Századvég*, ÚF 17, 2000. 89–117.

32 Zsoltárok 133,1 fordulata („Íme, mi jó és mi kedves, hogy testvérek együtt lagnak!”).

mukra is oly annyira, hogy elfelejtették önmagukat és asszimilálódtak.³³ Felvirágoztatták az ország kereskedelmét és iparát, művészetének és tudományának világhírt szereztek. Sőt a magyar nyelvészet jó építői és művelői és történetének írói is a fiaik közül kerültek ki. Az első világháborúban fiaik ezrei adták életüket az országért. Amikor ellenségeik a háborúban felülkerekedtek és a magyarok legyőzöttként kerültek ki, a zsidók nyakába akasztották a felelősséget.³⁴ 1919-ben több százat gyilkoltak meg kegyetlenül testvéreink közül, teljesen ártatlanul, és ez jó példaként szolgált a jövő fasisztáknak, a fasizmus előjeleként, amely később szárnyra kapott az országban.³⁵

Amikor az új kormány nekifogott, hogy talpra állítsa a romokban lévő országot, és hogy visszaállítsa a rendet, első intézkedése volt a numerus clausus-törvény bevezetése.³⁶ Ebben azt mondták, hogy rövidítsük meg a könyv népét az egyetemeken való tanulás lehetőségében. Bolyongtak a zsidó fiatalok, akik szomjaztak a Tórára és a bölcsességre, és kopogtattak

---

33 Szó szerint: népüktől való elidegenedés. A kifejezés hangsúlya tehát nem a többségi társadalomhoz való közeledésen, hanem a zsidóságtól való távolodáson van. Ezt az üzenetet erősítheti az „örültek az örömüknek és balsorsuk csapás volt számukra is” fordulat használata is, amely szerkezetében párhuzamos Ruth könyvének a betérisi szertartásokon is idézett híres mondatával (Ruth 1,16: „... néped az én népem, Istened az én Istenem”), azonban itt a zsidóságtól elvezető folyamatot ír le.

34 Talmudi fordulat, Tb Szahedrin 7b. – A háborús vereséget a zsidókra hárító ún. tördőfés-elmélethez (németül Dolchstoss) lásd Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszárnyban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2008.

35 A szöveg a fehérterror áldozataira utal, de anélkül, hogy a Tanácsköztársaság és a vörösteror időszakát az okok között említené. A fehérterror hullámai 1919 augusztusától 1921 közepéig tartottak. Romsics Ignác az áldozatok számát „több mint ezerre, sőt valószínűsíthetően kétezerre” becsülte. Lásd Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris, 2001. 134. Lásd még: Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Törvényen kívül: fehérterror és lakossági pogromhullám 1919–1921*. Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont, http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=146:toervenyen-kivuel-feherterror-es-lakossagi-pogromhullam-1919-1921-&catid=15:tanulmanyok (letöltés ideje: 2022. május 16.) és Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Antiszemita atrocitások, gyilkosságok, pogromok a fehérterror időszakában*. Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont, http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=138:antiszemita-atrocitasok-gyilkosságok-pogromok-a-feherterror-idszakaban-&catid=16:esetek (letöltés ideje: 2022. május 16.)

36 A magyar Nemzetgyűlés 1920. szeptember 26-án szavazta meg a 1920. évi XXV. törvény-cikket, betérjesztése Simonyi-Semadam Sándor, elfogadása Teleki Pál miniszterelnöksége idejére esett. A törvény szövegében a zsidókat nem említették, elsősorban külpolitikai megfontolásokból. A törvény az „egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó” fiatalok arányszáma szerint állított fel kvótákat, de végrehajtási utasítása (ahol a zsidókat felekezet helyett nemzetiségként kategorizálták) egyértelművé tette, hogy elsősorban a zsidó fiatalok továbbtanulását kívánták korlátozni. Lásd: Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon 1920–1945*. Budapest: Napvilág, 2012.

Nyugat-Európa ajtajain,³⁷ amelyek megnyíltak előttük. Kenyerüket sóval ették, a vizet is mértékkel itták, vállalták, ami a tóratanulással jár idegenben.³⁸ Sokan közülük soha nem tértek vissza korábbi szülőhazájukba, de még ezek a kitaszítottak is növelték Magyarország hírét a világban. Odaadásuk és szülőföldjükbe vetett hitük mindennek ellenére nem sérült, az ország fiainak reménysége pedig az ő reményük is volt, miszerint eljön az a nap, amikor az ország azon területei, amelyeket a háború nyomán elszakítottak, visszatérnek az anyaországhoz.³⁹

Az első zsidótörvény indította el a kampányt szisztematikusan, lépésről lépésre a zsidók elpusztítására – a hat évig tartó korszak végére a virágzó magyar zsidóságra rázárult a sírfedél.⁴⁰

[II.]

Történt 1938-ban és az elkövetkező három évben, hogy valóra vált a magyarok vágya, és az országtól északra, délre és keletre elterülő régiók, amelyeket a trianoni békeszerződés elszakított, Magyarországhoz csatoltattak, és sok elszakított testvérük visszatért határaikba. Jöttek köztük

---

37 Szó szerint: Jáfet ajtajain. Jáfet a bibliai elbeszélés szerint Noé három fiának egyike, akiktől az 1Móz 10 az akkor ismert világ népeit származtatja: Sém a közel-keleti, Hám az afrikai népek őse, Jáfet pedig az Égei-tenger és Kis-Ázsia lakóié. A bibliai hagyomány középkori és kora újkori újraértelmezése Jáfettől származtatja az európai népeket, főképp egyik unokája, Askenáz révén.

38 A tanulás és megélhetés nehézségeinek leírására a *Pirké avot* (Atyák bölcsességei) egy mondatát idézi a szöveg: „Kenyeret sóval eszel, és vizet mértékkel iszol, a földön halsz, fájdalmas életet élsz, mégis a Tóráért fáradozol.” (Pirké avot 6:4). Több mint 5000 fiatalról van tudomásunk, akik a magyarországi felsőoktatásból kiszorulva külföldön tanultak ebben az időszakban. Tanulmányaikat, megélhetésüket a Központi Zsidó Diáksegítő Bizottság a helyi közösségektől befolyt adományokkal támogatta, lehetővé téve alsó középosztálybeli, nem értelmiségi családok gyermekei számára is a diplomaszerezést. Kelemen Ágnes: *Peregrination in the Age of the Numerus Clausus: Hungarian Jewish Students in Interwar Europe*. Diss. Budapest: CEU, 2019. DOI: <https://doi.org/10.14754/CEU.2019.10>

39 Ennek a politikának szimbolikus pontja a pesti neológia üzenete a Népszövetséghez: „Nemzetünk gyásza nem lehet (a mi) jogaink forrása” Lásd Szűcs László: Kormányzói audiencia az első zsidótörvény előtt (1937. november 11.). *Levéltári Közlemények*, 64/1–2, 1993. 155.

40 Talmudi fordulat, Tb Szanhedrin 47b.

zsidó testvéreink is: Szlovákiából, ez a legkiválóbb része a zsidóságnak,⁴¹ és a Kárpátalján élő zsidóság, akik híresek hagyományosságukról és a hitükhöz való hűségükről,⁴² továbbá Erdélyből a zsidó nemzeti újjáéledés gondolatának harcosai,⁴³ valamint a déli rész zsidó lakosai, akik mindaddig, amíg a jugoszláv fennhatóság alatt laktak, olyan megbecsülést élveztek, amilyet nem ismertek a múltban.⁴⁴ Visszatértükkel 825 000-re

---

41 A kiválóság feltehetőleg az ott működő orthodox jesivákra, ezek kisugárzó szellemi, tudományos színvonalára értendő. Pozsonyban már a 13. századtól működött jesiva, a századok során pedig a zsidó tudományok regionális központjává vált. Itt tevékenykedett Mose Schreiber / Hatam Szofér, a kiemelkedő talmudtudós 1839-es haláláig. Utána fia, Keszav Szófér vette át a hitközség és a jesiva vezetését, amely utóbb megkapta a kormány által elismert rabbiképző címet is. Bettelheim Samu: A pozsonyi jesiva. In: Újvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest: 1929. 720–721.„A visszacsatolást követően az orthodox zsidó lapok is euforikus örömmel fogadták a döntést, melyet a *Zsidó Újság* több száma is lehozott. Glässer Norbert – Zima András: A revíziós politika zsidó alakváltozásai: revíziós sajtópropaganda az izraelita felekezeti és mozgalmi lapokban a második világháború idején. *JEL-KEP: KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA*, 2019/3. 37–38. DOI: <https://doi.org/10.20520/JEL-KEP.2019.3.27>

42 A fővárosi zsidó sajtóban több ízben is méltatták a kárpátaljai hagyományos közösségek elmélyült vallási életét. Groszberg Jenő, a *Zsidó Újság* főszerkesztője például a munkácsi rabbit kora egyik kiemelkedő és követendő vallási vezetőjének tartotta, a munkácsi zsidó életet pedig, a „világ küzdelmeiben megfáradt ortodox zsidók menedékének” nevezte, ahol a látogató „istenbizalommal telhet el”. A lap így ír a kárpátaljai, valamint a felvidéki zsidóságról: „Hiszen Pozsony majd másfélszázadon át volt a magyar zsidóság szellemi életének gócpontja és mellette Tapolcsány, Nyitra, Kassa, Munkács mind megannyi ősi fészke a régi zsidó tradícióknak.” Glässer Norbert – Zima András, 2015. 172–175.

43 Az 1918-ban alapított Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség volt az a szervezet, mely a zsidó nemzeti, nyelvi-kulturális ébredést tartotta a legfontosabbnak. Ez a törekvés román kormányzati támogatást is kapott, mivel a román kormánynak érdekében állt, hogy a nagyobb részt magyar ajkú zsidó közösségeket külön nemzetiségnek tekintsék. A korabeli zsidó sajtóban többek között azt olvashatjuk, hogy milyen nagy erővel vették ki részüket az erdélyiek a zsidó otthon megteremtéséből Palesztinában „(...) sikerült megteremtene a lehetetlent és Erdély zsidósága eddigi munkáját megkoronázva várost épít Palesztinában (...)” – írja a *Múlt és Jövő*, az 1925. szept.–okt. számban. (Glässer Norbert – Zima András: Konfliktusok, lojalítások és várakozások határán: Az elcsatolt területek megjelenítése a budapesti zsidó sajtóban. In: Glässer, Norbert (szerk.): *Mózes kőtáblái a Hármashalmon. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán*. Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék – MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2015. 161.)

44 A délszláv királyságban élő zsidóságot etnikai alapon kezelték, és a többi kisebbséghez hasonló bánásmódban részesültek. A legfontosabb követelmény a királyi hatalomhoz való lojalitás volt. A korabeli sajtó a zsidó vezetők és a király jó viszonyáról tudósított: Jichak Alkalai főrabbiról például azt olvassuk, hogy a király hűséges bridzspartnere volt. Glässer – Zima, 2015. 175–179.

emelkedett a zsidók száma Magyarországon.⁴⁵ A zsidó hitközségek száma 630-ra nőtt, zsidó iskolát 435-öt számláltak, 782 zsinagógából tört elő az ima és a dicséret hangja.

Azonban amennyire gyarapodott az öröm, és szélesre nyíltak Magyarország kapui, hogy visszafogadják keresztény testvéreiket, úgy növekedett az ellenségeskedés és tört elő a gyűlölet hulláma látva a visszatértek között zsidó testvéreink számát. Még mielőtt sikerült volna a zsidóknak felépülniük az első zsidótörvény csapásából,⁴⁶ a gonosz törvényhozók kiadták a második zsidótörvényt,⁴⁷ amely alapján megtiltották nekik az iparúzást,⁴⁸ az ingatlanulajdonosok eltávolították földjeikről, a hivatalnokokat eltávolították szolgálatukból, eltörölték a vallási recepciót, megfosztották a kormányzati támogatásuktól a rászoruló hittestvéreiket, még a szavazati jogot is visszavonták tőlük.⁴⁹ Nagy aggodalom lett a zsidó otthonokban, az életükre azonban még nem törtek.

---

45 Az 1941-es hivatalos népszámlálás 725 000 zsidó vallású, és 61 548 kikeresztelkedett, de a faji törvények alapján zsidónak minősülő személyt vett számba az országban. A szövegben szereplő 825 000-es adat Kovács Alajos statisztikustól származik, aki a népszámlálásban szereplőkön túl legalább 40 000 fő további keresztény vallású zsidó jelenlétét feltételezte. Lásd Kovács Alajos: A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1944/4-5. 95–103. Kovács manipulált statisztikai összeállításai a fajvédő, antiszemita ideológiákat és törvénykezést támogatták. (Kepecs József (szerk.): *A zsidó népesség száma településenként, 1840–1941*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1993. 32.)

46 Az első zsidótörvény (1938: XV. tc.), amely 1938. május 29-én lépett hatályba, a szellemi és szabadfoglalkozású pályákon dolgozó zsidók számát 20%-ra korlátozta. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93800015.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D41> (letöltés ideje: 2022. május 20.).

47 A második zsidótörvény (1939: IV. tc.) 1939. május 5-én került kihirdetésre. Az első zsidótörvényben meghatározott kvótát 6%-ra csökkentette, emellett számos más diszkriminatív rendelkezést is tartalmazott. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (letöltés ideje: 2022. május 20.).

48 Pontosabban: a kvóta eléréséig újabb iparigazolványok kiadásának tilalmáról volt szó.

49 Bár a szöveg azt sugallja, hogy mindezen korlátozásokat és jogfosztásokat az 1939-es ún. második zsidótörvény tartalmazta, valójában a vallási recepciót az 1942. évi VIII. törvénycikk szüntette meg, és a földbirtokoktól való megfosztás is csak 1942-ben teljesedett be, az 1942. évi XV. tc. révén. Lásd: Csósz László: Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Balassi, 2005. 176–192.

[III.]

És történt ezen dolgok után⁵⁰ 1941-ben, hogy a hatalom gyepelőjét megragadó elbizakodottak vaksággal sújttattak,⁵¹ és háborút kiáltottak a Szovjetunió népeire, valamint a nyugati hatalmakra, a Szövetségesekre. Kezdetben valóban a sikerektől sugárzott az arcuk a náci németeknek, és Németország seregei elfoglalták Kelet-Galícia területét. Felhatolt a gonosz gondolat a kormány szívébe, mondván: deportálni az ország összes zsidóját, aki Lengyelországból, Galíciából és Bukovinából származik, és nincs a kezében magyar állampolgársági dokumentum, Galícia földjének területére.⁵² A törvény kiadatott,⁵³ és a terv kivitelezése ki volt osztva a hírhedt hivatalra, amely a külföldi állampolgárok ügyeivel foglalkozott.⁵⁴ Kaptak utána a zsidó testvéreinknek, akik nem tudták igazolni a magyar állampolgárságukat, és azoknak, akik nem tudták megszerezni a szükséges bizonyítványokat ezen rövid idő alatt, amelyet adtak nekik. Még olyanoknak is, akiknek kezeikben volt igazolásuk, csak utálókik és kiközösítőik mondták: gyökerestül ki kell irtani az otthonaikból, és

---

50 Bibliai elbeszélések jellegzetes átkötő eleme. Legismertebb előfordulása 1Mózes 22,1-ben szerepel, Ábrahám próbatételének kezdetén. A kifejezés az új szerkezeti egység bevezetőjeként felhívja a figyelmet arra, hogy az igazi megpróbáltatások itt kezdődnek.

51 1Mózes 19,11. A „vaksággal sújttattak” képet Szodoma és Gomora történetéből emeli át a szerző, a fordulat „magával hozott”, felidézett kontextusa a kimondott szavaknál is súlyosabban minősíti a szereplőket.

52 1939 és 1941 között 10–20 ezer zsidó menekült érkezett Magyarországra Csehországból, Lengyelországból, Ausztriából, Németországból és Szlovákiából. A menekültkérdés tovább fokozta az antiszemita hangulatot, és a kormány tagjai a honvéd vezérkar kezdeményezésére az ún. „hontalan” vagy „rendezetlen állampolgárságú”, elsősorban lengyel és orosz zsidók Galíciába deportálásáról határoztak. A deportálások 1941–1942-ben zajlottak. Frojimovics, Kinga: *I Have Been a Stranger in a Strange Land. The Hungarian State and Jewish Refugees in Hungary, 1933–1945*. Jerusalem: Yad Vashem, 2007.

53 A kifejezés Eszter 3,15-ből lett átvéve, ahol a zsidók kiirtására és kifosztására vonatkozó királyi parancsról van szó.

54 Az utalás a KEOKH-ra, azaz Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóságra vonatkozik. A KEOKH 1931-ben kezdett működni először Budapesten, majd vidéki kirendeltségeken. Ezen kirendeltségek egyik fő feladata a Magyarországra menekülteként érkező zsidók felkutatása volt. A folyamatos hatósági visszaélések során számos magyar állampolgársággal rendelkező zsidót is ebbe a kategóriába soroltak, majd társaikkal együtt őket is internálótáborokba zárták, végül deportálták. Frojimovics, 2007.

össze kell gyűjteni őket internálótáborokba (Garany, Ricse etc.).⁵⁵ Voltak köztük olyanok, akik apáikkal egyetemben ebben az országban éltek több mint ötven éve, amelyért legjobbjait és vérüket adták az első világháborúban, és melynek kultúrájában fiaik nevelődtek. Sőt, ennek nyelvén kívül másét nem is tudták.

Elkezdődött az ő hányattatásuk, a táborokból kihozattak Kőrösmező határára, és át lettek adva ott a gonosz németek, az SS-tagok kezébe, akik deportálták őket Kamenyec-Podolszkijba. Ott az osztrák rendőrök, magyar katonák és az ukrán sereg vérszomjas emberei fegyvereik csótorkolata elé állították őket.⁵⁶ Lemészároltattak, nem könyörültek férfiaknak, nőknek, időseknek és gyermekeknek. Lesújtottak minden lélekre kard által addig, míg nem maradt közülük egy sem életben.⁵⁷ És lett a meggyilkoltak száma azon a helyen körülbelül húszezer fő,⁵⁸ álljon bosszút az Isten vérükért.⁵⁹

A pusztító még nem vonta vissza kezét a dúlástól.⁶⁰ 1942. január hónapban a sereg parancsnokai öldököltek a Dél-bácskai körzetben – azzal az ürüggyel, hogy szerb partizánokat keresnek – és a zsidó közösségek lakosait kiirtották. A kegyetlen vérengzés Újvidék (Novi Sad) városában érkezett tetőpontjához, legyilkoltak és elveszejtettek egyetlen nap alatt,

---

55 Magyarországon az első világháborút követően először az ún. honvédelmi törvényben (1939: II. tc.) foglaltak alapján kezdtek internálótáborokat létesíteni politikai foglyok, hadifoglyok és menekültek számára. Ezeket a helyszíneket jellemzően korábban is használta már a rendőrség fogház (ún. kiségitő toloncház) céljára. A legnagyobb ilyen táborok a második világháború idején Kistarcsán és Sárváron működtek. 1941-ben a szöveg által említett Garanyon és Ricsén kívül a csörgői, bácstopolyai és nagykanizsai táborokba, valamint több budapesti hitközségi ingatlanban kialakított ideiglenes gyűjtőhelyekre (például a Rumbach Sebestyén és Páva utcai zsinagógákban) is kerültek letartóztatott zsidók.

56 A német hadseregben és rendőrségben osztrákok is szolgáltak, de az „osztrák rendőrök” ebben a formában téves a szövegben. A tömeggyilkosságot a térség legfelső SS- és rendőri vezetője, Friedrich Jeckeln Obergruppenführer alakulatai hajtották végre, ukrán milicisták közreműködésével. A magyar hadsereg nem vett részt a kivégzésekben. Eisen, George – Stark Tamás: Az 1941-es galíciai deportálás és a kamenyec-podolszkiji tömegmészárlás: a magyar holokauszt első fejezete. *Valóság*, 2014/9. 77–99.

57 Józsue 8,22 („megverték őket, úgy, hogy nem hagytak közülük sem maradót, sem menekvőt.”).

58 23 600 embert lőttek tömegsírokba, ebből 11 000 volt a Magyarországról deportáltak száma. (Gellért Ádám – Gellért János: Egy tömeggyilkosság anatómiája – Kamenyec-Podolszkij, 1941. augusztus. *Betekintő*, 2015/ 4. 1.

59 ה'י"ד , a יקום דמו , השם formula betűszavas rövidítése, melyet az antiszemizmus ártatlan áldozatai, a pogromok vagy a Holokauszt során mártírhaltak említésekor használnak.

60 Ékha 2,8.

[január] 23-án, ezer főt, ezen belül kétszáz gyereket.⁶¹ És hajították őket a sötét és jeges hullámok közé, a Dunába.

[IV.]

Mindezekkel még mindig nem telt be a magyar zsidók szenvedéseinek pohara.⁶² A hadseregről szóló új törvény szerint minden férfi, aki zsidónak minősült, el lett tiltva a tiszti pozíciótól vagy fegyverviseléssel járó szolgálattól a seregben. Kijött a rendelet, miszerint a hadköteles zsidóknak – fegyverzetüktől megfosztva – munkaszolgálatot kell teljesíteni.⁶³ És kiáltották ennek az alkalmazását 1942 tavaszától, hogy munkaszolgálatra kötelezett minden zsidó férfi, 18-tól 50 évesig, tekintet nélkül arra, hogy egészséges-e vagy beteg, esetleg mozgássérült.⁶⁴ És deportálták őket Ukrajnába.⁶⁵ A katonák és parancsnokaik pedig parancsot kaptak, hogy tartsák nyitva a szemüket, hogy akik kijöttek, ne térhessenek vissza élve az otthonaikba.⁶⁶ A parancsot teljes szigorúságban betartották, és azon mesterkedtek, hogy rabszolgasorba döntsék és megkínózzák a szerencsétleneket,

---

61 A délvidéki razzia 1942. január 4-én kezdődött, tetőpontja a január 21. és 23. között zajlott újvidéki tömegmészárlás volt. A Feketehalmy-Czeydner Ferenc és társai parancsnoksága alatt álló honvéd- és csendőr alakulatok 1944-es honvédségi statisztikák szerint 3340 embert gyilkoltak le, köztük 147 gyermeket. 2550 áldozat szerb, 743 zsidó volt. A szerbiai történetírás közel négyezer áldozatról tud. Margittai Linda: „Zsidókérdés” a Délvidéken 1941–1944. PhD Diss, Szeged, 2019. 64.

62 A bibliai szövegekben a pohár vagy serleg gyakran használt metafora, sok esetben a jó vagy rossz szerencsét, az egyén vagy a nemzet sorsát szimbolizálja. Lásd pl.: „Az Örökkévaló osztályomnak és serlegemnek része; te tartod az én sorsomat.” (Zsoltárok 16,5) „Vettem a serleget az Örökkévaló kezéből és megittam mind a nemzetekkel, amelyekhez az Örökkévaló engem küldött.” (Jeremiás 25,17)

63 Az említett törvény (1939: II. tc.) ilyen korlátozást még nem tartalmazott, de a második zsidótörvény (1939: IV. tc.) hadseregen belüli alkalmazásáról szóló rendeletek alapján (1939 őszétől) zsidó származású személy nem szolgálhatott tiszti, altiszti vagy tisztesi beosztásban. 1941 áprilisában a háborús veszély miatt rendkívüli hatalommal felhatalmazott kormány miniszterelnöke, Bárdossy László rendelettel változtatott a honvédelmi törvényen (2870/1941. M. E. sz. rendelet). Ekkortól kezdve a zsidó származású állampolgárok katonai szolgálataikat kizárólag rang és fegyver nélkül, munkaszolgálatot teljesíthették. (A továbbiakra lásd: Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája: a Holocaust Magyarországon*. Budapest: Belvárosi, 1997. 10. fejezet).

64 A törvény ugyan a hadkötelesség kritériumainak megfelelő emberekre vonatkozott, a valóságban azonban a honvédségben uralkodó antiszemita közhangulat miatt gyakran idősebb vagy szolgálatra egészségileg alkalmatlan zsidókat is behívtak.

65 A szövegben használt „deportálás” kifejezés formailag nem helytálló, mivel a zsidó munkaszolgálatosok a magyar hadsereg tagjaiként kerültek Ukrajnába.

66 Az Ukrajnában munkaszolgálatot végzőket ért embertelenség egyfelől a századparancsnokok és keretlegények antiszemizmustól fűtött kegyetlen bánásmódjából származott, ám mindezt helyenként súlyosbították a közvetlen feletteseiktől érkező parancsok, melyek sokszor a kormány hivatalos irányelveivel is ellentétben álltak.

akik az ő kezükbe adták. Az ellenség tűzvonalába állították őket, pusztá kézzel kellett eltávolítaniuk a gránátokat és elrejtetniük az aknákat. Mivel spóroltak az állatállományon, őket fogták be vontatni a járműveket; és még inkább az élelmiszeren, így az életben maradáshoz szükséges fejadagot sem adták meg nekik. Az otthonról hozott ruháik és cipőik elkoptak a hosszú úton, meztelenül és mezítláb álltak az orosz tél havában. Sőt, azt a kevés ételt és ruhát is elkobozták a parancsnokok, amelyet otthonról küldtek nekik. Még ezen túl is elnyomták őket, és irtották soraikat kínzással, testi és lelki szenvedéssel, valamint kegyetlen büntetésekkel, amelyeket kiszabtak rájuk.⁶⁷ Mind a megbetegedések: vérhas és tífusz, mind a hideg és az éhezés sújtotta a zsidók táborait,⁶⁸ és elpusztultak sok ezren. És nem rettentek vissza még a kórház felgyújtásától sem, ahol több száz szenvedő beteg feküdt, akik élve elégték.⁶⁹ Amikor vereséget szenvedtek a magyar seregek a Don folyónál, és sietve menekültek, akkor is pusztították sorait, a zsidó táborok vesztesége 42 000 fő volt. Azon kevesek, a táborok maradéka, akik hazajutottak, ők sem érkeztek nyugalomba.

Mert 1943 nyarán újra behívták őket munkaszolgálatra, most a szerbiai Borba küldték őket, és ott dolgoztatták őket erőszakkal⁷⁰ a bányákban.⁷¹ Amikor a németek már nem tudták a balkáni harcvonalat tartani, és hátrálni kényszerültek, a mérgeket a testvéreinken, Izrael fiain töl-

---

67 Megfelelő kiképzés nélkül aknaszedésre és más műszaki feladatok ellátására használták őket, előfordult, hogy a lóállomány kímélése céljából zsidókkal húzatták a szekereket és ágyúkat, az élelem és a zsidó szociális intézmények (OMZSA, Pártfogó Iroda) által küldött ruhanemű, lábbeli és felszerelés zömét a magyar és német katonaság elrabolta. Esetenként a kisebb fegyelmi vétségeket is drákói szigorral torolták meg, például az alakulatok megtizedelésével.

68 A „táborait” kifejezést biblikus értelemben használja a szöveg: nagyobb embercsoport.

69 1943. április 30-án az ukrajnai Dorosicsban tisztázatlan körülmények között kigyuladt egy tábori kórháznak berendezett pajta, ahol mintegy 700 tífuszos magyar zsidó munkaszolgálatos feküdt borzalmas körülmények között. Katona Béla becslése szerint (Katona Béla: *Várad a viharban*. Nagyvárad: Teala, 1946.) 478 ember pusztult el a tűzben, 56 áldozatot pedig az őrség lőtt le, a hivatalos magyarázat szerint azért, hogy a tűz terjedését megakadályozza.

70 2Mózes 1,14-ből vett fordulat, az egyiptomi szolgaság kényszerszolgálatának párhuzamát hozza be.

71 A kelet-szerbiai Bor városában lévő stratégiai fontosságú rézbányák az 1940-es évek elején a németek kezében voltak. 1941-től kezdve Borban légerek épültek, és az elszökött bányamunkásokat munkaszolgálatosokkal pótolták. Magyarország 1943-ban nyersanyagért cserébe a németek rendelkezésére bocsátott háromezer munkaszolgálatost, akiknek többsége zsidó volt. A táborokban borzalmas higiénés viszonyok közt kellett élniük, és biztonsági intézkedések nélkül dolgoztatták őket a bányákban és a vasútépítésnél. A betegségek, a balesetek és a gyakran kegyetlen bánásmód sok halálesetet okoztak. Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből*. Budapest: Vince Kiadó, 2011. 18.

tötték ki, Magyarország határánál (Cservenka, Kiskunhalas) megölték őket.⁷² Az a kevés, aki megmaradt, koncentrációs táborba hurcoltatott, Németországba.

[V.]

1944 tavaszán eldőlt a németek sorsa. Gonoszságuk és kegyetlenségük felszította ellenük a világ minden népének haragját, és seregeikkel rájuk támadtak keletről és nyugatról egyszerre, csapást csapásra halmoztak. A németek, attól való félelmükben, hogy Magyarország megszegi a szövetséget velük és csatlakoznék ellenségeikhez,⁷³ elfoglalták az országot március hó 19-én. Így jött hát el a magyarországi zsidóság leggyászosabb időszaka. Az ország vezetése ostoba, felelőtlen és haszonleső emberek kezébe került, akiknek belső lényegük törekvése az volt, hogy zsidók vérét ontsák és kifosszák őket. Ilyenek kezébe tétetett hát Izrael gyermekeinek végzete. Összegyűjtötték a tudomány, kereskedelem és ipar legjobbjait a zsidó férfiak közül, és Mauthausenbe küldték őket.⁷⁴

Minden nap újabb szörnyű rendelkezésekkel sújtották a zsidóságot, rendelet követett rendeletet. Rendelet a sárga csillag viselésére, a zsidó vagyon elkobzására, a fejadagok csökkentésére, a zsidók számára kijelölt

---

72 1944-ben Románia kiugrását követően a szovjet hadsereg előrenyomulása felgyorsult, a németek pedig igyekeztek kivonulni a Balkánról. A magyar munkaszolgálatosokat hazarendelték. Két lépcsőben indították őket Borból, gyalogmenetben. A második menet tagjait a jugoszláv partizánok rövidesen felszabadították, de az első menetet németországi koncentrációs táborokba hurcolták. A „halálmenet” során jelentős részüket kivégezték. A legsúlyosabb incidens a nyugat-bácskai Cservenkánál történt 1944. október 7-én éjjel, ahol a helyi német alakulatok és civil önkéntesek a menet tagjai közül 700–1000 zsidót kivégeztek. A kiskunhalasi vasútállomáson 1944. október 11-én 200 zsidó, de nem Borból érkező, bevagonírozott munkaszolgálatost gyilkoltak le magyar és német katonák. Csapody, 2011. 18–19.

73 2Mózes 1,10-ből vett fordulat („mert lesz, ha háború támadna, ő is csatlakoznék ellenségeinkhez, harcolna ellenünk”).

74 A szöveg a megszállás első óráiban történt internálásokra céloz, amelyek során több ezer prominens zsidót, valamint nem zsidó politikusokat, rendőrtiszteket és más kulcsfigurákat tartóztattak le a németek és a velük együttműködő magyar hatóságok.

házakba költözésre és így tovább.⁷⁵ Minden faluban és mezővárosban, amely csak az országban volt, elkezdtek gettóba, téglagyárakba, cigányok lakta környékre⁷⁶ telepíteni a zsidó lakosokat, sőt, a szabad ég alatt is elhelyezték őket.

Ezután lázas gyorsasággal ment végbe a deportálás. 680 000 férfi, nő, öreg, gyerek, terhes asszony, nyomorék, szellemileg sérült és halálos ágyán fekvő ember lett beterelve kilencvenesével a marhavagonokba és elszállítva Auschwitzba.⁷⁷ Azok a beteg öregek és gyermekek, akiket nem tudtak munkára fogni, érkezésük napján a pusztító tűzbe⁷⁸ vettek, tiszta lelkük felszállt a füsttel az egekbe. Azokat a nőket és férfiakat, akiknek még volt erejük munkát végezni, különböző koncentrációs táborokba szórták szét, hogy leírhatatlan körülmények között nehéz munkákkal dolgoztassák őket. Ám erejük fogytával ugyanolyan végzetes sorsra jutottak, mint gyermekeik és feleségeik: pusztító tűzben végezték. Így veszték oda magyarországi zsidók tízezrei Németországba deportálva. A következők a nevei⁷⁹ azoknak a táboroknak, ahol a magyaror-

---

75 A Sztójay-kormány megalakulása napjától (március 21.) kezdve tucatjával adott ki zsidóellenes rendeleteket, ezek közül az alábbiakra utal a szöveg: 1240/1944. M.E sz. rendelet a zsidók megkülönböztető jelzéséről (március 20.), 1600/1944. M.E sz. rendelet a zsidók vagyonának bejelentéséről és zár alá vételéről (április 16.), 108.500/1944. K. M. sz. rendelet a zsidók élelmiszerellátásának szabályozásáról. (április 22.), 1610/1944. M.E sz. rendelet a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról (április 28.). Lásd: *Rendeletek tára*, 1944. 263–264; 447–456; 679–682; 475–479.

76 Külvárosi szegénynegyedek, egyes esetekben (pl. Sátoraljaújhelyen) konkrétan cigánytelepek.

77 A deportáltak tényleges száma 450 000 körül volt, amelyből kb. 15 000 fő nem Auschwitzba került, hanem Bécs környéki kényszermunkára. Egy marhavagonba általában 70–80 személyt zsúfoltak be, de ennél magasabb létszám is előfordult. Braham, 1997, 1: 634–636; 639–640.

78 Szó szerint: tüzes kemencébe, amely a krematórium körülírása lehet, de Birkenauban szabadtéri máglyákat is állítottak. A tüzes kemence kifejezés használata egyben a hitért vállalt mártíromság előképeit is felidézi. Egyfelől Dániel könyve 3. fejezetét, ahol Dánielt és társait vetik a tüzes kemencébe, mert nem hajlandók meghajolni a Nebukadneccar király által felállított aranyoszlop előtt. Másfelől Ábrahámmal kapcsolatban a midrásirodalom azt a legendát tartja számon, hogy Nimród vetette tüzes kemencébe, mert bálványokat tört össze. (Midras Rabba, Beresit 38,13)

79 Jellegzetes bibliai fordulat, ismét 2Mózes 1. fejezetéből (1. vers: „Név szerint ezek voltak...”), tovább erősítve az egyiptomi rabszolgaság párhuzamát.

szági zsidókat megkínózták és elpusztították:⁸⁰ Oświęcim, Bergen-Belsen, Birkenau, Buchenwald, Dachau, Donnerskirchen,⁸¹ Ebensee, Engerau, Flossenbürg, Fünfteichen, Garsten, Gusen, Gross-Rosen, Gunskirchen, Lichtenwörth, Mauthausen, Neuengamme,⁸² Persenbeug, Oranienburg, Płaszów, Randegg, Ravensbrück, Scheibbs, Theresienstadt.

1944 júliusában a fővárosban élő 200000 zsidó deportálása volt soron. A vagonok a szállításukhoz már megérkeztek, a határőrök⁸³ már felálltak, hogy ugyanazt tegyék, amit a testvéreikkel, a falvak és vidéki városok lakóival tettek. Csak ekkor törte meg Horthy maga ezt a gonosz gondolatot, mert félt a nagyhatalmak haragjától, és azon szóbeszéd miatt, hogy összeesküvést szőnek ellene és hatalma ellen, ezért megparancsolta, hogy [a csendőrök] térjenek vissza a vidéki városokba, és eltöröltette a fővárosi zsidóság deportálásának parancsát.⁸⁴ Felállt az új kormány Magyarországon,⁸⁵ és a zsidók abban bíztak, hogy módot kaphatnak

---

80 A lista nem teljes. A náci táborrendszer több száz helyszínére kerültek magyar zsidók. Hiányoznak olyan ismert táborok is, mint Majdanek, Dörнау. Lásd: Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Táborok könyve*. Budapest: Könyv & Kávé, 2017. A jegyzék ugyanakkor tartalmaz olyan településeket is, ahol tábor nem működött, de magyar zsidók tömeges meggyilkolásának helyszínei volt. Persenbeug: ausztriai falu, ahol SS-katonák 228 magyar zsidó kényszermunkást öltek meg 1945. május 3-án; Randegg: ausztriai falu, SS-katonák 96 magyar munkaszolgálatost gyilkoltak le 1945. április 15-én.

81 A héberbetűs alakból hiányzik az r.

82 A héberbetűs alakban: Neugammen.

83 Ténylegesen csendőri alakulatokat vezényeltek Budapestre.

84 Horthy július 6-án döntött úgy, hogy felfüggeszti a deportálásokat. Ebben döntő tényező volt abbéli meggyőződése, hogy Baký László – csendőrséget felügyelő államtitkár – puccsot tervez ellene. Ezen meggyőződését erősíthette a tény, hogy június végén ezrével vezényeltek csendőröket Budapestre zászlószentelő ünnepségen való részvétel ürügyén. Horthy azonnal lecserélte a csendőrség Baký-párti tisztjeit, majd július 7-én nyilvánosságra hozta döntését a deportálások leállításával kapcsolatban. Lásd: Karsai László: *Holokauszt*. Budapest: Pannonica Kiadó, 2001. 249. A deportálások július 7-i leállításával azonban nem múlt el a veszély, hogy a jövőben további vagonokat indítsanak Auschwitz-Birkenaubá. Adolf Eichmann további deportálásokat szervezett a Budapesttől néhány kilométerre fekvő kistarcsai, valamint a sárvári internálótáborból is. Lásd: Braham, 1997. 850–851.

85 A szerző itt egy kicsit későbbi időpontra utal, mégpedig az 1944. augusztus 29-i kormányfőváltásra, amikor az 1944. március 22-től kormányfői posztot betöltő Sztójay Dömét Lakatos Géza váltotta fel. A két időpont között Horthy ugyanis újra engedélyt adott a budapesti zsidók deportálására, de ezt a döntését a román kiugrás nyomán hirtelen megváltozott katonái és politikai helyzetben ismét visszavonta (aug. 24.), majd új kormányt nevezett ki (aug. 29.).

szabadulásra és menekvésre.⁸⁶ Kinyíltak a zsinagógák kapui,⁸⁷ és megteltek zsidókkal, akik énekeket és hálaadást mondtak a megváltásuk és megmenekülésük miatt. Azonban nemsokára csalatkozni kellett ebben a reményben is, mert 1944. október hónap 15-én a németek rátámadtak a fővárosra és elfoglalták. Elfogták Horthy kormányzót, és a hozzá lojális állami vezetőket is elmozdították hatalmukból, és átadták az uralmat a ragadozó állatoknál alábbvaló gyilkosoknak, nemde ők a nyilas párt emberei.

És olyan napok következtek a főváros zsidóságára, amelyeket addig nem ismertek. A férfiak és a nők ausztriai munkatáborokba vitettek, és sok százakat hurcoltak el és gyilkoltak le a Duna vizénél.⁸⁸ Több mint 60000⁸⁹ beteg és öreg volt összezárva a gettó szűk falai közé, minden nap százával haltak meg betegségben és éhínségben. Még kitervelték, hogy tetézik gyilkosságaikat azzal, hogy felrobbantják és tűzbe borítják a gettót lakói tízezreivel, de épp idejében a felszabadító Vörös Hadsereg megakadályozta őket a fenyegető gyilkolás végrehajtásában.⁹⁰ 1945. január 18-án kihirdettetett az ostromolt főváros, Budapest felszabadulása.⁹¹ És lerombolták a gettó falait, de sok csontváz-ember bár felszabadult, már nem volt ereje felépülni. Múltak a napok és hónapok, de a halál tovább aratott, és sokan estek el rájuk küldött sarlója által. Az életben

---

86 Eszter 4,14 nyomán: „Mert ha te most némán hallgatsz, a zsidók kaphatnak módot máshonnan a szabadulásra és menekvésre ...”

87 A Lakatos-kormány megalakulását követő enyhülés egyik jeleként az új belügyminiszter, Bonczos Miklós szimbolikus gesztussal engedélyezte a csillagos házakba zárt zsidók szabad mozgását a városban a nagy őszi ünnepek idejére. *Magyarországi Zsidók Lapja*, 1944. szeptember 14. 3.

88 A mondat első felében az 1944. november elején Hegyeshalom felé indított gyalogmenetekről van szó, amelyekben több tízezer budapesti zsidót, köztük tízezernyi nőt hurcoltak el a nyugati határszélre a német birodalom határát védő erődítések építésére. A nyilas uralom idején a Duna-parton és más helyszíneken közel tízezer embert gyilkoltak le.

89 A szám még magasabb, kb. 70000 lehetett. Vö. Szekeres József: *A pesti gettók 1945 januári megmentése*. Budapest, 1997. 127.

90 Lásd Szekeres, 1997. 117–120.

91 Ez valójában a pesti oldal, illetve a pesti gettó felszabadulásának dátuma, nem a teljes fővárosé. Lásd: Braham, 1997. 961.

maradtak összegyűjtötték testvéreik maradványait, és örök nyugalomra helyezték őket.⁹²

[VI.]

A háború és a soá napjainak lezárultával, megszámláltattak testvéreink, Izrael fiai Magyarországon, és a zsidó áldozatok száma 564 000 lélek volt, köztük 116 000 gyermek. 531 közösség, 638 zsinagóga és 430 zsidó iskola lett elpusztítva.⁹³

---

92 A gettó fennállása alatt a Zsidó Tanács feladata volt a halottak eltemetése. Ebben nehezséget jelentett a temetők zsidó alkalmazottjainak és a sírásóknak a letartóztatása és deportálása. A városi hatóságok, valamint Solymossy és Trebitsch előjárók fáradozásának eredményeként végül a pesti Chevra Kadisa engedélyt kapott a gettó halottainak eltemetésére. A rituális szertartásokat a gettó területén belül végezték el, a Kazinczy utca 44. szám alatt létesített szükséggravatolóban. A gettóra vonatkozó szabályok miatt a testeket csak keresztény sofőrökkel szállíthatták el a nagy rákoskeresztúri (Kozma utca) temetőbe, ahol a gettó rabbija és egyben a Zsidó Tanács tagja, dr. Berend Béla végezte el a szertartásokat. A nemzetközi gettóban elhunytak szertartását a Pozsonyi út 32-ben tartották. A gettó területén kívül elhunyt zsidókat a Bonctani Intézetben gyűjtötték össze. Az ostrom utolsó napjaiban és a szovjet felszabadítás után még nehezebbé vált a halottak elszállíttatása és tisztes eltemetése. December 24. után már Rákoskeresztúr helyett a Kerepesi úti temetőbe szállították a holttesteket, de január 3. után már erre sem volt lehetőség. Ezért a holtakat a Klauzál téren temették el, valamint a Kazinczy utca 40. szám alatti épületben gyűjtötték, majd később az épületek udvarain, kórházak és a Zsidó Tanács székházának udvarán, üres üzlethelyiségekben, a Dohány utcai zsinagóga udvarán tárolták. Január 18. után a gettón belül fekvő temetetlen holttestek nagyobb része, 2218 tetem a mintegy 3000-ból a Dohány utcai zsinagóga Hősök Templomának kertjében került tömegsírba. Január 23-án és február 1-jén a városi hatóságok külön rendeleteket hoztak az ostrom alatt keletkezett károk rendbehozatalára és a holttestek eltemetésére. (Szekeres, 1997. 120–122. és Braham, 1997. 947–948.) Lásd továbbá *Temető*. a Dohány utcai Zsinagóga Honlapja, http://www.dohany-zsinagoga.hu/?page_id=29 (letöltés ideje: 2022. május 26.) és *Több ezer temetetlen holttestet találtak a budapesti gettó felszabadításakor*. mult-kor.hu, <https://mult-kor.hu/tobb-ezer-temetetlen-holttestet-talaltak-a-budapesti-getto-felszabaditasakor-20160118> (letöltés ideje: 2020. május 26.)

93 Az adatok forrásaként az az adatfelvétel szolgálhatott, amelyet a Zsidó Világkongresszus 1945 nyarán kezdett el és 1946 őszén zárt le. Lásd Stark Tamás: Magyarország háborús embervesztése. *Rubicon*, 2000/9. 44–48.

Azonban elmúltak a vészkorszak napjai és a magyarországi zsidó túlélők⁹⁴ felálltak és a külföldi zsidóság segítségével⁹⁵ felépítették feldúlt házaikat és megsemmisített intézményeiket, és lassan visszatért az élet a régi kerékvágásba. És most újra felszakad és felszáll a romokból felállított imaházakban az öröm és az ima hangja, és a gyerekek Tórát tanulnak a tanítójuk házában. És kegyesen cselekedtek mártír⁹⁶ halottaikkal, méltó emlékművek állításával emlékükre,⁹⁷ valamint elhatározták, hogy megörökítik az emlékkönyvben mindazok neveit Izrael népéből, akik a soá áldozataivá váltak.⁹⁸

Magyarország zsidó közössége többé nem szétszéledt nyáj⁹⁹ ebben az országban, mert hite és öntudata szilárd a zsidó nép egységében az egész világon. A háború emlékei és rettenete bevésztett szívébe és elkíséri őt minden útján és cselekedetében. Tudja ő, hogy a keresztények minden pusztító eszköze először mindig zsidók vérént ontja ki és zsidók értékeit pusztítja el. Ezért száll imájuk Istenhez, aki van a mennyekben, hogy bocsásson békét világra, és ne fogjon kardot egyik nép a másikra, és ne merüljenek újra háborúba.¹⁰⁰

---

94 Érdekes megjegyezni, hogy az itt használt héber kifejezés nem a már korban is szokásos *seerit ha-pléta* (Ezra 9,14-ből), hanem *seridé ha-pléta*, ami ebben az összetételben nem szerepel a Bibliában, de felidézi a *seridé herev* (a kardtól megmenekültek, Jeremiás 31,1) fordulatot is.

95 Az anyagi segítség legjelentősebb forrása az American Jewish Joint Distribution Committee (Joint) volt, amely az Európában szétszortott segélyeinek ötödét–negyedét Magyarországra irányította. A nemzetközi zsidó segélyszervezetek működéséről lásd: Frojimovics, Kinga: JDC Activity in Hungary, 1945–1953. In: Avinoam Patt – Atina Grossmann – Linda G. Levi – Maud S. Mandel (eds.): *The JDC at 100: A Century of Humanitarianism*. Detroit: Wayne State University Press, 2019. 421–438. és Frojimovics Kinga: A Zsidó Világkongresszus szerepe a magyarországi zsidó közösségek talpra állításában a holokauszt után, 1945–1953. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005. 292–308.

96 Héberül *kedosim* = szent.

97 A szöveg erőteljes Budapest-központúsága alapján esetleg feltételezhető, hogy a fővárosban felállított központi emlékműre utal a szöveg. A Hajós Alfréd által tervezett emlékművet 1949 őszén avatták fel a Kozma utcai temetőben.

98 A vészkorszak után több közösség felújította a *Memorbuch*-ok (emlékkönyv) hagyományát is: ahogy a középkori askenázi világban feljegyezték a különféle zsidóüldözések, például a kereszties háborúk és vérvádak után az áldozatok nevét és a velük történeteket, úgy örökítették meg ők is az áldozatok nevét. Példaként említhetjük Bonyhád (Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében), Komárom (L. Juhász, 2014. 94.), Óbuda (Frojimovics, 2006. 120.) és Buda (*Új Élet*, 1948. június 24. 13.) *Memorbuch*-jait.

99 5Móz 22,1. („Ne nézd el, ha embertársad marhája vagy juha elcsatangol, ne menj el mellettük közömbösen, hanem tereld vissza embertársadhoz!”)

100 Jesaja 2,4 („nép a népre kardot nem emel, hadakozást többé nem tanul”).